

ІМАНЕНТНАСЦЬ РАЗВІЦЦЯ СЮЖЭТУ Ў ТВОРАХ І. ШАМЯКІНА

Іван Шамякін набыў вядомасць пасля з'яўлення у нумары 11-12 часопіса «Полымя» за 1945 год яго аповесці «Помста». Літаратуразнаўца і празаік Іван Навуменка адносна першага буйнога твора Шамякіна пісаў: «Можна сказаць, што, пачынаючы з «Помсты», вызначыўся напрамак творчых пошукаў пісьменніка. Івана Шамякіна найбольш цікавіць станаўленне характару, духоўнага вобліку яго сучасніка» [2, с. 8].

Сёння, з вышыні часу, можна адзначыць і іншыя дасягненні маладога аўтара – на фоне ўсёй творчасці больш яркая выглядаюць знаходкі першай аповесці. Відавочна, што Шамякіна можна назваць у поўным сэнсе слова летапісцам сваёй эпохі – другой паловы XX стагоддзя, перыяду надзвычай бурнага, супярэчлівага, адзначанага і прарывамі ў многіх сферах жыцця, і дэградацыяй – найперш духоўнай, культурнай, сацыяльнай. Ні адзін з беларускіх пісьменнікаў у такой ступені не ахапіў важнейшыя праблемы часу, не паказаў безліч сітуацый і канфліктаў больш чым пяцідзясяцігадовага шляху Беларусі.

Творы І.Шамякіна аналізавалі такія выдатныя даследчыкі, як акадэмікі Іван Навуменка, Віктар Каваленка, Уладзімір Гніламёдаў, і, здаецца, пасля іх сказаць нешта новае ўжо немагчыма. Але мы глядзім на творчасць Шамякіна ў рэтраспекцыі, з вышыні часу, пачатку XXI стагоддзя, шукаем менавіта тыя рысы, якія зрабілі яго славутым пісьменнікам, нязменна папулярным у самага шырокага кола чытачоў на працягу дзесяцігоддзяў.

Шамякіна заўсёды называлі майстрам сюжэту. І ў першай яго аповесці сюжэт ужо валодае той рэактыўнасцю, якую лічаць важнейшай уласцівасцю сапраўднай літаратуры буйныя даследчыкі XIX і XX стагоддзяў. Ва ўсіх сваіх творах Шамякін бліскуча ажыццяўляў іманентнасць развіцця сюжэтаў, гэта значыць, раскрываў заканамернасці, глыбінна і арганічна ўласцівыя той ці іншай з'яве.

Шамякін пісаў аповесць «Помста» ў вызваленай Германіі, адразу пасля Перамогі, яшчэ гарача перажываючы апошнія па часе падзеі. Увесь свет чакаў, што савецкія ваяры будуць помсціць нямецкаму насельніцтву. Прага помсты ў сэрцах салдат, з якіх амаль кожны зведаў страту блізкіх на акупіраванай тэрыторыі, бяспрэчна, жыла. Але яна жыла ў баі, калі з ворагам сустракаешся твар у твар, у сумленным паядынку. Для маральнага закону славян увогуле, на працягу ўсёй іх гісторыі, не быў характэрны пастулат «вока за вока, зуб за зуб», тут не практыкавалася кроўная помста, тут захоўваліся – нават у самых драматычных абставінах – рыцарскія адносіны да жанчыны і пяшчотныя – да дзіцяці.

Твор цудоўна клаўся ў агульную савецкую ідэалагічную схему таго часу, можа нават здасца, што ён пісаўся пад уплывам афіцыйнай дактрыны. Але справа ў тым, што ідэалогія і сапраўды адпавядала рэаліям жыцця.

І.Шамякін, бясспрэчна, сустракаўся са шмат кім з вайсковых людзей, якія гарэлі прагай помсты за блізкіх і родных, памерлых ад голаду, загінуўшых ад бамбёжак, згарэўшых у беларускіх хатынях. Але наўрад хто з яго аднапалчан ведаў імёны забойцаў і ў пераможанай Германіі здолеў знайсці іх сем'і. У аповесці сітуацыя аўтарам штучна сканструяваная, літаратурная, хоць і магчымая, зусім верагодная – а гэта галоўнае для данясення праўды жыцця.

У самога Шамякіна абставіны склаліся іншыя. Яго блізкія, а асабліва хваляваўся ён за жонку Машу і маленькую дачку Ліну, аказаліся ў акупацыі, і сувязь з імі да моманту вызвалення Гомельшчыны ён страціў. Аднак быў упэўнены, што іх эвакуіравалі, шукаў па тэрыторыі ўсяго Савецкага Саюза, неаднойчы пісаў у розныя інстанцыі, звяртаўся на радыё. Праўда, весткі так і не прыйшлі. І тое ж у аповесці перажывае яго герой: «Чамусьці быў цвёрда пераконаны, што маці і жонка, настаўніца, абавязкова эвакуіраваліся, хоць за два гады пошукаў на Вялікай зямлі ён так і не знайшоў іх» [3, с. 23]. Калі ж нарэшце Шамякін лісты з Беларусі атрымаў, то быў ашаломлены паведамленнем жонкі, што ўвесь час яны з дачкой знаходзіліся ў акупацыі. А ў акупацыі смяротна небяспечны кожны крок: здабыць ежу, дровы, пайсці па вадзі... Тут жа ў будучага пісьменніка запрацавала фантазія: ён з жахам уяўляў, што магло б быць... Неабходна адзначыць гэтую важную асаблівасць творчай індывідуальнасці І.Шамякіна: ён пастаянна «пракручваў» у свядомасці розныя жыццёвыя сітуацыі і з любога факту выводзіў шматлікія яго наступствы, фактычна ствараючы ва ўяўленні некалькі, часам дзесяткі, варыянтаў адной падзеі. У надзвычай багатай фантазіі празаіка і яго ўменні пралічваць магчымыя шматлікія вынікі любых абставін жыцця і тоіцца адразу заўважанае крытыкамі сюжэтнае майстэрства творцы.

У «Помсце» Шамякін паспрабаваў паказаць, што адчувалі яго суайчыннікі, якія страцілі родзічаў. Мы, пражыўшыя шэсцьдзесят гадоў ва ўмовах мірнага часу, з цяжкасцю ўяўляем пачуцці няшчасных людзей той трагічнай эпохі, людзей, якія, аднак, не ад страху ад пакарання сваімі ўладамі, а па ўнутраным перакананні адмаўляліся ад помсты. У гэтым плане аповесць Шамякіна – важнейшы псіхалагічны дакумент часу.

Этычная і мастацкая пазіцыі пісьменніка ўзаемаабумоўлены. Аўтар бачыў свой абавязак у тым, каб данесці да чытачоў праўду эпохі, яе не толькі падзейны бок, але і псіхалагічную атмасферу. Малады пісьменнік яшчэ толькі прасоўваўся ў напрамку авалодання прыёмамі псіхалагічнага аналізу, але рабіў гэта дастаткова актыўна. Так, нельга не заўважыць, як ўдала ён паказвае непазбежнае ўздзеянне на салдат атмасферы наступлення, пераможнага паходу, радасць людзей. Для дасягнення большай пераканаўчасці ў паказе душэўных рухаў галоўнага героя Шамякін ужо тут, у першай аповесці, выкарыстоўвае сюжэтны прыём, якім у далейшым будзе часта карыстацца ў раманнай творчасці, – прыём рэтраспекцыі. Пасярод тэксту аповесці, дзеянне якой адбываецца ў Германіі напярэдадні Перамогі, ён уводзіць даволі вялікі ўрывац, дзе распавядае, як вайсковая часць вызваляла родную вёску Раманенкі і як ён сустраўся з жонкай, цяжка хвора

пасля страты дзіцяці і сваякраві, забітых нацыстам Візінэрам. Менавіта сустрэча мужа і жонкі і з'яўляецца яркім сведчаннем іманентнасці сюжэту – самай яскравай рысы стылю Шамякіна. Не лісты, не паведамленні сродкаў інфармацыі, а асабістая сустрэча, абстаўленая шматлікімі драматычнымі (але часам і сентыментальнымі) падрабязнасцямі, – неабходная, каб абгрунтаваць асаблівую апантанасць героя прагай помсты.

Такім чынам, ужо ў першым буйным творы – аповесці «Помста» – Шамякін паказаў сябе таленавітым, надзвычай перспектыўным празаікам, які смела вырашаў псіхалагічныя задачы і ішоў у напрамку наватарства ў галіне сюжэтыкі.

У далейшым пісьменніцкі шлях Шамякіна вызначаўся такой жа адметнасцю. Яго сюжэты прынцыпова адрозніваюцца, скажам, ад сюжэтаў В.Быкава, які вельмі часта выкарыстоўваў традыцыйную для сусветнай літаратуры схему перасоўвання герояў, іх падарожжа. Шамякінскія сюжэты пазбаўлены гэтага апірышча, яны складана разгалінаваныя – і не толькі ў раманах, што ўвогуле характэрна для жанру, але і ў аповесцях. Творы Шамякіна раздзелены на асобныя часткі, з якіх кожная мае свой хранатоп і сваю спружыну сюжэта – канфлікт. Іх своеасаблівая кампануюка, абсалютна пакуль не даследаваная, дазваляе замяніць непарарывнасць часу рэальнасці яго мастацкай перарывнасцю, але так, што, акрамя спецыяльных указанняў, колькі прайшло часу, чытач яго перарывнасць не адчувае. Вось чаму творы Шамякіна так лёгка чытаюцца. Дзеянне ў іх складаецца з сутыкнення персанажаў, з раскрыцця рыс іх характараў. Прычым Шамякін рэдка, ці, ва ўсялякім разе, у меру, прыбягае да плыні свядомасці, якая заўсёды замаруджвае дзеянне, робіць яго вялым. Героі часцей спрачаюцца, адстойваюць свае пазіцыі, а паколькі кожны з іх – асоба значная, маштабная, палкая па натуры, то сачыць за іх гарачымі маналогамі ці бурнымі дыялогамі чытачу заўсёды цікава. Стасункі герояў, часам іх імпульсіўныя дзеянні рухаюць канфлікт, якому Шамякін амаль заўсёды надае сацыяльны характар. Нават у творах пра каханне, такіх, як, напрыклад, аповесць «Ах, Міхаліна, Міхаліна...»

У названай аповесці Шамякіна, аўтара сацыяльнага і ў вышэйшай ступені сучаснага, яскрава выявіўся, тым не менш, спрадвечны архетып варожасці кахання соцыуму. Каханне заўсёды індывідуальнае. Тое, што адбываецца паміж двума, – не для чужых вачэй. Менавіта глыбінная інтымнасць робіць каханне рамантычным пачуццём. Гэта той замкнёны ў сабе рай, дзе чалавек толькі і адчувае сябе чалавекам, асобай. Аднак покрыв рамантычнасці тут жа знікае, як толькі пра каханне здагадваюцца чужыя. Калі ў вёсцы адкрываюць таямніцу закаханай пары – Міхаліны і завуча, пачуццё страчвае свой містычна-романтычны арэол. У саміх закаханых настаўнікаў адносіны вельмі хутка коцяцца да сексуальнай сувязі, а значыць, з нябесна-ўзвышанага ідэалу пераўтвараюцца ў звычайнае, зямное, нізкае, тое, у што грамадства мае права і нават абавязак умешвацца. Абавязак таму, што закранаецца інстытут шлюбу – інстытут сацыяльны, падначалены ўсім законам функцыянавання грамадства, дзяржавы, гаспадарання. Соцыум не

прымае «незаконнага» кахання, бо яно свабоднае па сутнасці сваёй, а значыць, глыбока варожае чалавечай арганізацыі, што жыве па сваіх, усталяваных традыцыях, законах.

Такім чынам, закаханыя самі вінаватыя ў сваёй трагедыі, бо звялі яе да пошлай сувязі. Але, з другога боку, называць яе пошлай таксама наўрад ці правільна: чалавек – істота духоўна-цясная, і не ўлічваць яго цясную прыроду ў каханні нельга. Аднак вельмі тонка Шамякін заўважае, што свабодным і па-сапраўднаму прыгожым каханне Міхаліны і Аляксандра Дзямідавіча было толькі ў пачатку. Парадокс кахання ў тым, што яно як бы прарываецца, рэалізуючы сваю сапраўдную прыроду, на кароткія хвіліны сярод акіяну будзёншчыны. У сітуацыі з Міхалінай перамагаюць на першы погляд абывацельскія прынцыпы – інакш кажучы, соцыум уводзіць каханне ў свае жорсткія, хоць, здаецца, і справядлівыя рамкі: сям’я Міхаліны разбураная, але завуч сваю ўсё ж не пакінуў. Ва ўсялякім разе, прыстойнасць захоўваецца, што для настаўнікаў асабліва важна, а ў дзяцей ёсць бацька. Міхаліна гаворыць пісьменніку, які прысутнічае ў творы, пры іх апошнім сустрэчы: «Я ж давала слова. Сакратару. І вам. Помніце? На вашу адказнасць. Можаце заспакоіць сакратара. Са мной нават Люба, жонка яго, памірылася» [4, с. 223]. А самога Аляксандра Дзямідавіча зрабілі дырэктарам школы – соцыум узнагародзіў за вернасць сям’і. Сітуацыя, як часта ў жыцці, абсурдная: выгляд парадку, перамога грамадскіх законаў над асабістымі, а ўнутраны стан чалавека нікога не хвалюе. І ўсё ж сапраўдная маральная перамога застаецца за Міхалінай; Яна гаворыць: «... мне не цяжка. У кожнага сваё шчасце. У мяне – сваё» [4, с. 225].

Відаць, таму і папулярнай аказалася аповесць Шамякіна ў чытачоў, што абараняла прыватнае жыццё асобы ад дыктату грамадства, дзе, кажучы па-сучаснаму, паліткарэктнасць важней за чалавечую душу. Тым не менш душа захавала сваю незалежнасць. Аповесць Шамякіна пра тое, што каханне дае радасць, нават калі яно трагічнае. А таксама пра прынцыпова невырашальны антаганізм прыватнага жыцця чалавека і законаў соцыуму.

Правяраючы ў розных сюжэтных перыпетыях раманаў і аповесцей характары сваіх герояў, Шамякін усё больш паглыбляецца ў іх сутнасць, а разам з тым усё лепш разумее рэчаіснасць.

Пісьменнік лічыў, што з’ява павінна сама загаварыць аб сабе праз сюжэт – расстаўленыя спецыяльным парадкам часткі твора, кожная са сваім канфліктам, што дапамагае раскрыццю характараў.

Героі Шамякіна часта ўзрушаны нейкай падзеяй у іх жыцці, якая заўсёды мае сацыяльны сэнс: доктар Яраш – несправядлівасцю ў адносінах да былой падпольшчыцы Зосі Савіч, Карнач – коснасцю чыноўнікаў, што могуць парушыць эстэтычны выгляд горада, Антанюк – валютарысцкімі метадамі кіраўніцтва, Батрак – вяртаннем у вёску былога паліцая, Пыльчанка- чарнобыльскай аварыяй. Знаходзячыся ў стане эмацыянальнага ўзрушэння, выведзеныя з будзёншчыны, героі інакш пачынаюць бачыць свет. Вытворчыя і асабістыя праблемы, напластоўваючыся, паглыбляюць разуменне свету героямі.

Характары Шамякіна даследуюцца калізіямі эпохі.

У 50 – 80-я гады ХХ стагоддзя нарасталая бюракратызацыя грамадства. Небяспеку яе адным з першых паказаў менавіта Шамякін. Сапраўдная яго знаходка – вобраз Бародкі ў раманах «Крыніцы» (1953–1956 гг.), які пісаўся яшчэ да ХХ з’езда КПСС (1956 г.), што лічыцца пачаткам дэсталінізацыі. У вобразе Бародкі выкрываецца не толькі «бюракратычны прынцып кіравання», а ўласна сам тып наменклатуршчыка, партыйнага кіраўніка ў стадыі пераўтварэння наменклатуры ў квазіклас, клас для сябе. У многім Бародка з яго заганнымі метадамі кіравання сельскай гаспадаркай – сам Хрушчоў, які канчаткова загубіў вёску, разбурыў многія гаспадарчыя структуры. Уласна, усе любімыя героі Шамякіна – барацьбіты з наменклатуршчынай, казёншчынай – за жывое жыццё.

Талент пісьменніка заключаўся ва ўменні цудоўна выяўляць сацыяльныя праблемы часу праз яркія, непаўторныя характары, вобразы людзей, апантаных прагай жыцця, працы, дзейнасці – не для сябе асабіста, а для шчасця грамады. У наш час, калі абуджаецца цікавасць да савецкай эпохі, да перыядаў уладарання І. Сталіна, М. Хрушчова, Л. Брэжнева, творы беларускіх пісьменнікаў, у прыватнасці Шамякіна, з’яўляюцца сапраўднай скарбонкай ідэй, праблем, чалавечых тыпаў, характэрных для пэўных гістарычных перыядаў, цудоўна перадаюць атмасферу часу.

У раманах «Глыбокая плынь», «У добры час», «Крыніцы», «Трывожнае шчасце», «Атланты і карыятыды», «Снежныя зімы», «Злая зорка», «Зеніт», шматлікіх апавесцях пісьменніку блізкі перш за ўсё народны погляд на свет – народная псіхалогія, народнае разуменне ісціны і прыгажосці. Пры ўважлівым чытанні заўважаеш, што героі Шамякіна не церпяць усялякіх стандартаў і дагматаў, а тыя, хто наркатызаваны афіцыйнай ідэалогіяй, стандартнымі густамі, – высмейваюцца і асуджаюцца. У цэнтры твораў – заўсёды людзі ініцыятыўныя, няўрымслівыя, наватары. Напрыклад, Антанюк у «Снежных зімах» выступае супраць некаторых заганных метадаў у сельскай гаспадарцы, Карнач у «Атлантах і карыятыдах» рашуча змагаецца за новыя прынцыпы горадабудаўніцтва: многія ідэі героя, дарэчы, сёння паспяхова рэалізуюцца, але гэта сёння, а раман напісаны трыццаць гадоў таму.

Пры тым, што Шамякін заўсёды вызначаўся крытычным зрокам, ён да канца жыцця заставаўся прыхільнікам сацыялізму, лічачы, што галоўнае ў ім – справядлівая мара людзей пра справядлівы лад жыцця на зямлі. Іншая справа, што людзі не дараслі да такога ладу, прычым не дараслі ў асноўным кіраўнікі. У розных скажэннях сацыялізму Шамякін найбольш вінаваціў партыйных чыноўнікаў, а сярод самых высокіх уладароў асабліва негатыўна ставіўся нават не да Сталіна і Хрушчова, а да Брэжнева. Ён піша пра гэта ў сваіх дзённіках незадоўга да смерці. Людзі сталага веку адчуваюць настальгію па 60–70-гадах, ды і большасць сацыёлагаў сёння ацэньваюць эпоху Л. Брэжнева якраз станоўча. Так, С. Кара-Мурза піша: «Гэта быў залаты век, які ўжо не паўтोरэцца... Менавіта тады была створана вялікая сістэма, дзякуючы якой мы сёння яшчэ трымаемся... Уявіце, што рынак

наваліўся б на нас на пятнаццаць гадоў раней! Не было б сьняннi нi святла, нi цяпла...» [1, с. 4].

Сам Шамякін у эпоху Брэжнева жыў матэрыяльна зусім нядрэнна, ды і славу меў, ушанаванне, ганаровыя званні. Але ён бачыў нарастанне духоўнага крызісу, той менавіта светапогляднай хваробы, якую не лячылі, а толькі час ад часу здымалі знешнія сімптомы, заганялі ў глыбіню. Гэта і прывяло ўрэшце да катастрофы.

У брэжнеўскі час людзі забыліся на тое, што матэрыяльны дабрабыт – не галоўнае. Наколькі глыбока гэта хвалявала Шамякіна, сведчыць, скажам, раман «Вазьму твой боль». Раман хоць і меў выключна станоўчую крытыку, але ўсё ж быў недаацэнены. Справа ж не ў тым, што Іван Батрак жадае адпомсціць паліцаю за пагібель родных, а ў яго нераўнадушшы, і ў той жа час раўнадушшы акружэння – ужо нават не чыноўнікаў, а сваіх жа аднавяскоўцаў. Знешнія ўладкаванасць жыцця, камфорт замянілі сабою душэўную ўладкаванасць, што, на думку Шамякіна, і абрынула краіну ў духоўны, культурны крызіс. Грамадства, лічыў ён, у перыяд Брэжнева аказалася разбэшчаным хцівасцю, прагай матэрыяльнага дастатку. Гэта і прывяло да перабудовы з яе ўжо літаральна культам нажывы, а затым і да дзікага, варварскага капіталізму.

Клопат пісьменніка пра духоўнасць, яркія характары герояў, да якіх чытач хацеў бы быць падобны, лагічнасць і звязанасць кампазіцыі апавесцей і раманаў, яснасць сюжэту і гарманічнасць стылю абумовілі вялікую папулярнасць твораў Івана Шамякіна менавіта ў простага чалавека, а не ў эліты.

Літаратура:

1. Кара-Мурза С. Золотой застой // Литературная газета. № 44. 2006.
2. Навуменка І. Голас пакалення // Іван Шамякін. Збор твораў. У 5 тамах. Т.1. Мінск, 1965.
3. Шамякін І. Помста // Іван Шамякін. Збор твораў у 5 тамах. Т.1. Мінск, 1965.
4. Шамякін І. / Іван Шамякін. Збор твораў. У 8 т. Т. 7. Мінск, 2006.